

bütün tarihçilerin kendisini nitelemek üzere kullandığı “muhakeme ve zekâsı az, zamanın icaplarından habersiz, devletin bekasını tehlikeye düşürecek bir isyanı hazırlayanlarla iş birliği yapacak kadar saltanata haris ve merhametsiz” (Baysun, VIII, 713); “eski düzen taraftarı, aklen zayıf, cahil, haris, uzağı göremeyen, fitneci, düşüncesiz, saf, devletin genel durumundan habersiz, ahmak, âsilerin her istediğini yapan, saltanat sürmekten başka bir şey düşünmeyen” (Çelebizâde Âsım, II, 65; Mustafa Nûri Paşa, IV, 60; Cevdet, VIII, 185; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, 2819, 2826, 2829; Karal, V, 84; Danişmend, IV, 88) gibi sıfatların gerçekte bağdaşmadığı açıktır. Halbuki ayaklanma sonrasında başını Mustafa Refik, Mehmed Tahsin, Mehmed Emin Behiç, Abdullah Râmiz, Mehmed Said Galib efendilerin çektiği reform taraftarlarının (Rusçuk yârânı) ve gücünden istifade edilerek başarıyla kullanılan Alemdar Mustafa Paşa'nın Selim'i tekrar tahta çıkarma saplantısıyla müdahalede bulunmamış olmaları halinde IV. Mustafa'nın da yenilenme ve yeniden yapılanma işlerini sürdürmeye çalışacağına dair kuvvetli işaretler mevcuttur. Şehirde büyük huzursuzluk ve her türlü ahlâksızlığa tevessül edenlere karşı bunların yeniçeri olmalarına bakmadan aldığı sert önlemler, amcasının dönemindeki bazı şahsiyetleri (Sır Kâtibi Ahmed ve Kethüdâ Hacı İbrâhim) anarak sağ olmaları halinde bunlardan birini hemen sadârete getirebileceği beyanında bulunması ve çevresinde işe yarayabilecek evsafa devlet adamı kalmamış olmasına esef etmesi, Taksim'deki Topçu Kışlası'nda eğitilmiş asker yerleştirmeyi düşünmesi ve nihayet kısa süren saltanatı esasında meselâ mühendishânenin durumuyla yakından ilgilenmiş olarak bu eğitim kurumunun yeniden düzenlenmesine teşebbüs etmesi, yeni ve ayrıntılı bir kanunnâme tanzim ettirmiş olması (Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 89 vd.) böyle bir ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca IV. Mustafa döneminde Nizâm-ı Cedîd'in tekrar ihya edilmesi fikrinden tamamen vazgeçilmediği ve padişahın el altından bunu desteklediği, hatta daha önce Levend Çiftliği'ndeki tâimli askerlere eğitimlik yapan Süleyman Ağa'yı bu konuda çalışmalarda bulunmak üzere görevlendirdiğinin bildirilmesi (Zinkeisen, VII, 552-553) dikkat çekicidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Çelebizâde Âsım, *Tarih*, İstanbul 1282, II, tür.yer.; Câbi Ömer Efendi, *Tarih* (haz. Mehmet

Ali Beyhan), Ankara 2003, I-II, tür.yer.; Mustafa Necib, *Tarihçe*, İstanbul 1280, tür.yer.; Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât* (nşr. Mehmed Gâlib Bey), İstanbul 1327, IV, 60; Cevdet, *Tarih*, II, 129; VIII, tür.yer.; *Kethüda Said Efendi Tarihi* (haz. Ahmet Özcan, yüksek lisans tezi, 1999), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1962, V, 2819, 2826, 2829; J. de Saint-Denys, *Révolution de Constantinople en 1807 et 1808*, Paris 1819, II, tür.yer.; Zinkeisen, *Geschichte*, VII, 464, 552-553; O. F. von Schlegel-Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Wien 1882, tür.yer.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsnikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, tür.yer.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947-62 → Ankara 1983, V, 84; Cemal Erksan, *Selim III ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1950, tür.yer.; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 87-92, 97; Cevat Eren, *Selim III'ün Biyografisi*, İstanbul 1964, s. 68; *Georg Oğulokyan'ın Ruznamesi: 1806-1810 İsyanları*, III. *Selim*, IV. *Mustafa*, II. *Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa* (trc. H. D. Andreaşyan), İstanbul 1972, tür.yer.; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi: 1776-1826*, İstanbul 1995, s. 79-89; a.mlf., “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2001, s. 33-48; Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, tür.yer.; Fahri Ç. Derin, “Yayla İmamı Risâlesi”, *TED*, sy. 3 (1973), s. 213-272; a.mlf., “Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi”, *TTK Belleten*, XXXVIII/151 (1974), s. 379-443; Feridun M. Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, İstanbul 2001, s. 63-76; M. Cavid Baysun, “Mustafa IV”, *İA*, VIII, 708-714; J. H. Kramers, “Mustafa IV”, *EP²* (İng.), VII, 709-710.

 KEMAL BEYDİLLİ

MUSTAFA ABDÜRRÂZİK

(مصطفى عبدالرازق)

Mustafâ b. Hasen

b. Ahmed b. Muhammed b. Abdîrrâzık
(ö. 1947)

Mısırlı âlim ve Ezher şeyhi.

1882 veya 1885 yılında Mısır'ın Minyâ vilâyetinin Benîmezâr merkezine bağlı bir köyde doğdu. Ezher mezunu olan babası Hasan Paşa, Mısır siyasi çevrelerinde tanınmış Abdürrâzık ailesine mensuptur, aynı zamanda Muhammed Abduh'un yakın arkadaşıdır. Mustafa Abdürrâzık ilk tahsilini köyünde bitirdi ve Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. 1896 yılında Kahire'ye gitti, öğrenimini Ezher'de tamamlayıp 1908'de mezun oldu. Öğrenciliği sırasında Ezher Camii'ndeki Revâku'l-Abbâsiyye'de Muhammed Abduh'un derslerine devam etti. Me-

zuniyetinin ardından Kahire'deki Medresetü'l-kazâi's-şer'î'de öğretmenliğe tayin edildi. Muhammed Abduh'un ıslahat fikirlerinden etkilenecek öğrencilik döneminde el-Cem'iyetü'l-Ezheriyye ve Cem'iyyetü tedâmüni'l-ulemâ gibi kuruluşların çalışmalarına katılan Mustafa Abdürrâzık, bu cemiyetlerin görüş ve faaliyetleri Mısır Devleti'nin görüşleriyle bağdaşmayınca öğretmenlik görevinden istifa edip 1909'da Paris'e gitti. Sorbonne Üniversitesi'ne kaydolarak özellikle Emile Durkheim'in derslerine devam etti. İmam Şâfiî hakkında hazırladığı çalışması ile doktor unvanını aldı. Bir taraftan da Lion Hukuk Fakültesi'nde İslâm hukuku, Edebiyat Fakültesi'nde Arap edebiyatı dersleri okuttu (1911-1914). 1915'te Mısır'a döndü. Aynı yıl Kahire'deki Meclisü'l-Ezher el-a'lâ'da memur olarak göreve başladı, ardından uzun süre Ezher'e bağlı dinî okulların genel sekreterliğini yaptı. 1920'de şer'î mahkemeler müfettişliği görevine tayin edildi. 1927'de Kahire'deki I. Fuâd Üniversitesi (bugünkü Kahire Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde felsefe doçenti oldu. İslâm felsefesi alanında gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde 1935'te aynı fakültede profesörlüğe yükseltildi. 1940'ta I. Fuâd Arap Dili Akademisi'ne (bugünkü Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye) üye seçildi, ardından el-Mecmau'l-ilmî el-Mısırî üyeliğine getirildi. 1941'de paşa unvanına layık görüldü. 1938-1945 yılları arasında Mısır'da kurulan çeşitli hükümetlerde Vakıflar bakanlığı görevinde bulundu (Lem'î el-Mutîf, *Meusû'atü hâze'r-racül min Mısır*, s. 590-591). Ezher şeyhi Muhammed Mustafa el-Merâği'nin 1945'te vefatı üzerine yerine tayin edilecek kişi hakkında Mısır kralı ile Ezher Âlimler Yüksek Kurulu arasında ortaya çıkan anlaşmazlık sebebiyle bu makam bir süre boş kaldı. Nihayet 27 Aralık 1945 tarihinde Mustafa Abdürrâzık Ezher şeyhliği makamına getirildi, aynı yıl Mısır Felsefe Cemiyeti'nin fahri başkanı oldu. 1946'da hac emîri olarak hacca gitti. 15 Şubat 1947'de Kahire'deki evinde vefat etti.

Din, felsefe, tarih ve edebiyat konularında kendine has görüşleri bulunan Mustafa Abdürrâzık'ın Ezher şeyhi iken yaptığı reformlar Muhammed Abduh'un başlattığı reformların devamı niteliğindedir. Öğrencilere yabancı dil dersi verilmesi, Ezher mezunlarının yurt dışına gönderilmesi, Suudi Arabistan ile bazı Afrika ülkelerine Ezher ulemâsının yollarına onun gerçekleştirdiği reformların başlıcalarıdır. Mustafa Abdürrâzık, Mısır siyasi tarihinde Ez-

MUSTAFA ABDÜRRÂZİK

her mezunu kimliğiyle ilk defa bakanlık makamına seçilen ve İslâm felsefesi derslerini üniversite çapında ilk okutanlardan biri olarak da anılır. el-Cem'iyetü'l-İslâmiyyetü'l-hayriyye gibi yardım kuruluşlarındaki faaliyetleri onun insan merkezli bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Ailesinin, özellikle babası ve kardeşi Ali Abdürrâzık'ın siyasi görüş ve faaliyetlerinin onu da etkilediği anlaşılmaktadır. Kahire'deki aile evinde kuruluşu ilân edilen Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer aldığı gibi Hizbü'l-ahrâr ed-düstûriyyin'de de siyasi faaliyetlerde bulunmuştur.

Eserleri. Felsefe, kelâm, fıkıh, tarih ve edebiyat konularında birçok makalesi ve kitabı bulunan Mustafa Abdürrâzık'ın makalelerinin büyük kısmı *el-Cerîde*, *es-Süfûr*, *es-Siyâse*, *el-'Urvetü'l-vüşkâ* gibi dergilerde kendi imzasıyla, çok defa da "Fezârî" takma adıyla yayımlanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *A'lâmü'l-İslâm el-İmâmü's-Şâfi'i* (Kahire 1945). Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı doktora çalışmasının Arapça tercümesi olup eserde özellikle Şâfiî'nin mezhebi ve fıkıh usulündeki rolü üzerinde durulmakta, ayrıca fıkıh usulünün felsefi yönlerine işaret edilmektedir. 2. *ed-Dîn ve'l-vahy ve'l-İslâm* (Kahire 1945). 3. *Temhîd li-târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*. 1927'de I. Fuâd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde verdiği felsefe derslerinden oluşan eser, aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi'nde 1980'li yıllara kadar ders kitabı olarak okutulmuş ve birçok baskısı yapılmıştır. 4. *Feylesü'l-'Arab ve'l-mu'allimü's-şânî* (Kahire 1945). Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve Fârâbî'den başka İbnü'l-Heysem ve Takıyyüddin İbn Teymiye gibi İslâm düşünürlerinin insan düşüncesine olan katkılarını konu edinmiştir. 5. *Muhammed 'Abduh* (Kahire 1946). 1917'de kurulan Kahire Halk Üniversitesi'nde verdiği yedi konferanstan ibaret olup büyük bir kısmı hocası Muhammed Abduh'un ilmî kişiliği ve gerçekleştirdiği islahat hakkındadır. 6. *el-Bahâ' Zühayr* (Kahire 1928, 1930, 1935). Mısırlı şair Bahâ Zühayr'ın edebî kişiliğine dairdir. 7. *Âşârü Muştafâ 'Abdîrâzîk* (Kahire 1975). *es-Süfûr* ve *es-Siyâse* dergilerinde yayımlanan makalelerinin kardeşi Ali Abdürrâzık tarafından derlenmesiyle meydana gelmiştir.

Mustafa Abdürrâzık'ın Arapça-Fransızca ve Fransızca-Arapça bazı çevirileri de vardır. Bunlar arasında, Bernard Michel ile birlikte Muhammed Abduh'un *Risâletü't-Tevhîd*'ini Fransızca çevirisiyle (Paris 1925), Sultan Hüseyin'in kızı Prenses Kad-

riye Hüseyin'in Fransızca kaleme aldığı hâtıralarını *Ṭayfu Melekî Kadriye Hüseyin* adıyla Arapça'ya tercümesi (Kahire 1930) zikredilebilir. Ayrıca Fransızca veya Arapça yayımlanan birçok eser için takdim yazısı kaleme almıştır. Fahreddin er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü fırâkı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı eserine yazdığı "es-Süfiyye ve'l-fıraku'l-İslâmiyye" adlı sunuş yazısı yan-ki uyandırmıştır (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1938). Onun mantık, tasavvuf ve edebiyat alanındaki eserlerinden de bahsedilmektedir (*Şüyûhu'l-Ezher*, s. 37).

Mustafa Abdürrâzık hakkında bazı müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Ali Abdülfettâh el-Mağribî'nin *el-İnsân 'inde Muştafâ 'Abdîrâzîk* adlı yüksek lisans teziyle (1974, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) Tefvîk et-Tavîl'in önderliğinde Mısır Kültür Yüksek Şûrası tarafından hazırlanan *eş-Şeyhu'l-Ekber Muştafâ 'Abdîrâzîk müfekkiren ve edîben ve muşlihan* adlı kitap (Kahire 1982) sayılabilir. Ali Abdülfettâh el-Mağribî de *el-Müfekkîrü'l-İslâmî el-Mu'âşır Muştafâ 'Abdîrâzîk* adıyla kapsamlı bir çalışma yayımlamıştır (Kahire 1987).

BİBLİYOGRAFYA :

Brockelmann, *GAL Suppl.*, III, 329-330; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 131-133; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XII, 245-246; Enver el-Cündî, *Terâcî-mü'l-a'lâmî'l-mu'âşırîn fi'l-'âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1970, s. 451-460; Abdülhalîm Mahmûd, *el-Hamdülillâh hâzîhi hayâtî*, Kahire 1976, s. 92-103; Ali Abdülazîm, *Meşihatü'l-Ezher münzû in-şâ'ihâ hatte'l-ân*, Kahire 1399 / 1979, s. 79-92; *eş-Şeyhu'l-ekber Muştafâ 'Abdîrâzîk müfekkiren ve edîben ve muşlihan* (nşr. Tefvîk et-Tavîl), Kahire 1982, tür.yer.; M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Ezher fi elfi 'âm*, Beyrut-Kahire 1408/1988, I, 280-295; III, 317-320; Lem'î el-Mutîf, *Hâ'ülâ'i'ri-câl mine'l-Ezher*, Kahire 1989, s. 259-274; a.mlf., *Mevsû'atü hâze'r-racül min Mısr*, Kahire 1417/1997, s. 586-592; *Şüyûhu'l-Ezher* (nşr. Vizâretü'l-İlâm), Kahire, ts., s. 36-37; Abbas Mahmûd el-Akkâd, "Muştafâ 'Abdîrâzîk (1882-1947)", *el-Kitâb*, III(2)/6, Kahire 1947, s. 887-893; Abdülcevâd Ramazan, "Şu'arâ'ü'l-Ezher: eş-Şeyh Muştafâ 'Abdîrâzîk", *ME*, XXII/10 (1950), s. 713-717; M. Mustafa Hilmi, "Muştafâ 'Abdîrâzîk: Râ'idü'l-medreseti'l-İslâmiyyeti'l-hadîse", *el-Fikrû'l-mu'âşır*, sy. 4, Kahire 1965, s. 83-84; M. Receb el-Beyyûmî, "Muştafâ 'Abdîrâzîk beyne'l-menhâ el-ilmî ve's-sülûki'l-huluķî", *ME*, LIV/10 (1982), s. 1465-1471; LIV/11 (1982), s. 1568-1574; İbrahim M. Abu-Rabî, "Islamic Philosophical Expression in Modern Arab Society", *Isl.*, LXXII/1 (1995), s. 58-65; N. Tomiche, "Muştafâ 'Abd al-Râzîk", *EP* (İng.), VII, 713-714; Osman Emîn, "Min Âşâri Muştafâ 'Abdîrâzîk", *Tî*, III/2, s. 859-875; a.mlf., "Muştafâ 'Abdîrâzîk", *Dâ'iretü'l-ma'ârifî's-şâ'b*, Kahire 1960, IV, 575-578; P. Starkey, "'Abd al-Râzîq, Muştafâ (1885-1947)", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, I, 18-19.

SAİD MURÂD

MUSTAFA AĞA, Meremmetçi

XVII. yüzyılın ortalarında görev yapan mimarbaşı.

Hayatı hakkındaki bilgiler yetersizdir. Nasıl yetiştiği ve ne zaman mimarlığa başladığı bilinmemektedir. Arşiv belgelerine göre, Sadrazam Kemankuş Mustafa Paşa'nın 1053'te (1644) idamı ile Kasım Ağa mimarbaşılık görevinden azledilince onun yerine göreve getirilen Mustafa Ağa'ya Muharrem-Cemâziyelevvel 1055 (Mart-Haziran 1645) arasında maaş tahsisi yapılmıştır. 2 Cemâziyelevvel 1055'te (26 Haziran 1645) Suyolu nâzırlığına atanmış ve yerine tekrar Kasım Ağa getirilmiş, 24 Ramazan 1055'te (13 Kasım 1645) ikinci defa mimarbaşı olmuştur. 4 Rebülâhir 1056'da (20 Mayıs 1646) azledilen Mustafa Ağa, Kasım Ağa'nın 1061 (1651) yılında Hatice Turhan Vâlide Sultan'ın kethüdâsı olması ile 15 Zilhicce 1061'de (29 Kasım 1651) üçüncü defa mimarbaşılığa tayin edilmiştir.

Bundan sonra 1062-1071 (1652-1661) yılları arasında Mustafa Ağa'nın görevde olduğunu gösteren arşiv belgeleri mevcuttur. Zilhicce 1069'da (Eylül 1659) onun nezâreti altında Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerin tahkim edilmesine başlandığı ve bu işin Zilhicce 1071'de (Ağustos 1661) tamamlandığı bilinmektedir. Zarif Orgun'un eserinde belirttiği, 1074 (1663-64) yılında Yenicami'nin şadırvan ve çeşmelerine Terkos'un Belgrad köyünden getirilecek su hakkında keşif yapan ve İstavroz Sarayı bahçesine havuz inşa eden Mustafa Ağa'nın da aynı kişi olduğu düşünülebilir. 5 Cemâziyelevvel 1076'da (13 Kasım 1665) Ali Ağa mimarbaşı olduğuna göre Mustafa Ağa'nın da bu tarihe kadar görev yaptığı kabul edilmektedir.

Mustafa Ağa'nın daha sonraki hayatı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, 1665 yılında Atmeydanı'nda çıkan karışıklıktan (Çınar Vak'ası) sonra gizlendiği yerde yakalanarak öldürüldüğünü, mallarının müsadere edildiğini kaydederken Hammer, Yenicami'nin inşası sırasındaki bir hareketinden dolayı Fâzıl Ahmed Paşa tarafından idam edildiğini ileri sürer. İzzet Kumbaracılar eserinde, 1079'da (1668-69) Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın Bursa mimarı Mehmed'in ölümü üzerine yerine Mimar Fazlı'yı tayin ettiğini belirtir ve bu şahsın Meremmetçi Mustafa Ağa olup olmadığı anlaşılmamaktadır.